

וויאן ליסקה

כשקפקא אומר "אנחנו"

קהילות אחרות במודרניזם היהודי-גרמני

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

מבוא: קהילות אחרות 9

חלק ראשון: הקהילות של קפקא

1. כשקפקא אומר "אנחנו" 27
2. לירות בקהל: הרצאתו של פרנץ קפקא על היידיש 44
3. תופעות של אין-סוף אצל קפקא 57

חלק שני: לחזור לקרקע משותפת

4. חזון מחוץ לטווח הראייה: מעשיות פילוסופיות מאוחרות של תאודור הרצל 81
5. להסיט את מסלול השושלת: דמויות נשיות מן המקרא ב"בלדות עבריות" של אלזה לסקר-שילר 109
6. בלכול גואל: פואטיקת הגאולה של אלזה לסקר-שילר 128

חלק שלישי: קהילות גורל

7. תפילה שכנגד: פאול צלאן, "אל מול הנר" 143
8. "שורשים כנגד השמיים": מוטיב אצל פאול צלאן 170
9. שני סוגי זדים: אינגבורג בכמן ופאול צלאן 187

חלק רביעי: בני לווייתו של קפקא

10. על שפה וגורל: פאול צלאן וקפקא 201
11. מרחב תמרון עצום: ולטר בנימיין וקפקא 235
12. אפילוג: הפער בין חנה ארנדט ובין קפקא 253

262	אחרית דבר: כשליסקה אומרת "אני" מאת מיכל בן־נפתלי
270	ביבליוגרפיה
282	מפתח שמות

מבוא: קהילות אחרות

ובמצב שבו הסופר הוא בשוליים או מחוץ לקהילה השבירה שלו, הוא רק מוכשר יותר להביע קהילה פוטנציאלית אחרת, לבדות אמצעים לתודעה אחרת ולרגישות אחרת. (דלז וגואטרי 2005, 48)

בקטע יומן מ־8 בינואר 1914 קפקא כותב: "מה משותף לי וליהודים? כמעט שאין לי דבר משותף עם עצמי, וראוי היה לי שאתייצב בפניה, שקט לגמרי, מרוצה שאני יכול לנשום" (1979, 9).¹

פתיחתו של קטע היומן הזה ישירה ככל האפשר. בשאלה "מה משותף לי ול...?" אפשר לראות נקודת מוצא לכל חיפוש השתייכותו של פרט לקהילה תרבותית, אתנית או דתית. השאלה של קפקא רומזת שהוא עתיד להוסיף ולגלות את יחסיו עם הקהילה היהודית, או את מה שהיום היה נתפס כהיבט של "הזהות היהודית" שלו. ואולם בסוף הפסקה מתברר כי הציפייה הזאת לא תתממש. השאלה שקפקא שואל פשוטה, אך לא כן התשובה. מה שהיה עשוי להיראות במבט ראשון היסוס (שלא לומר סירוב) להיות חלק מקהילה, מתברר כתסמין של מחסור בשלמות פנימית ובלכידות, מחסור הקשור במה שנהוג לכנות

1 [כל הערות המתרגמת מובאות בסוגריים רבועים. התרגום שונה כאן במקצת. לאורך הספר הובאו תרגומים קיימים של היצירות המצוטטות ככל האפשר. במקרים אחדים, כשלא תאם התרגום את צורכי הדיון, הוכנסו בו שינויים מעטים. במקרים שלא נמצאו תרגומים לעברית הובאו תרגומים מאנגלית ומצרפתית מאת המתרגמת; מגרמנית תרגם יואב רינון; את השיר "אלכנף" מאת אלזה לסקר-שילר בפרק השישי ואת השירים "משאלה" ו"השתנות" מאת פאול צלאן בפרק השמיני תרגם שמעון זנדבנק.]

"משבר הזהות של המודרניות". מהמשך הדברים עולה בבירור כי קפקא אינו פונה אף לא לאחת משתי העמדות המוכרות שבעזרתן היחיד המודרני מתמודד עם קולקטיביות. מצד אחד אין הוא מעוניין לבצר את האינדיווידואליזם לנוכח דרישות הקהילה – גישה מועדפת במאה התשע-עשרה – ומצד אחר גם אין הוא מביט אל העבר השני, לאפשרות שהיחיד המודרני המנוכר לעצמו ימצא מפלט בחיבוקה של קבוצה, דחף המקושר לתגובות אנטי-אינדיווידואליסטיות, שמרניות או לאומניות כלפי המודרניות. תחת זה קפקא מייצר הזרה חובקת כול, ובאמצעות דימוי מבלבל הוא מתאר את המסקנות שעליו להסיק מן המצב הזה.

דומה כי תחושת הזרות של קפקא מוליכה לבידוד ולחוסר תוחלת, מצב שלעיתים קפקא נתפס כגילומו הייצוגי. עם זה סוף הקטע מעמיד בספק אפילו מסקנה זו. בעוד השאלה הראשונה שקפקא שואל ממוקמת היטב בהקשר תרבותי, דתי, פוליטי, התשובה אינה עונה על הדרישות של שדות השיח האלה. היא מסתיימת במטפורה, ציור ספרותי הנשאר פתוח לקריאות מרובות ואף סותרות. הקטע הזה צוטט הן כראיה שקפקא מבטל כל עיסוק בעניינים יהודיים, הן כביטוי לצער על שאינו חלק מן הקהילה. אין ספק, קשה לקבוע את הנעימה והמשמעות של הדימוי המסכם: "ראוי היה לי שאתייצב בפינה, שקט לגמרי, מרוצה שאני יכול לנשום". מן הדימוי, כך נראה, עולות בושה ואשמה על חוסר יכולתו להיות חלק מקהילה, על שאין לו זהות כלל. ואולם לא ברור אם יש מידה של אירוניה החותרת תחת הקריאה הזאת לגינוי עצמי, קריאה המוצאת ביטוי בדימוי של ילד שנענש ונשלח "להתייצב בפינה". לחלופין, או אפילו בצד האירוניה, הפינה הזאת יכולה להיות תיאור טרגי של המקום שבו קפקא חש שעליו להציב את עצמו; הוא מצייר את עצמו בפינה, במבוי סתום, במקום שלא יכול להתקיים בו דבר מלבד חיים חשופים שנשללו מהם כל תמיכה ומהות קיומית. עם זה אפשר גם לראות בפינה הזאת נקודה שאומנם נמצאת במרחק מן המרכז, אך עדיין היא חלק מן החדר, שולי שוליו, ששם אפשר סוף-סוף לשאוף מעט אוויר. קריאות

אלה ואחרות הן קריאות קבילות, ואין לדעת עד כמה ראה קפקא בהזדהות עם "יהודים" דבר רצוי.

בדימוי האחרון הזה, המעורר מחשבה אך נשאר מעורפל, קפקא משיב לשאלתו בשפת הספרות. את המענה אי אפשר להמשיג בקלות, ואף אי אפשר לתרגמו למסר פוליטי או אידאולוגי, שכן קפקא אינו מציג תשובה ברורה וקבועה; תחת זה הוא פונה לעבר ממלכה שבה אין צורך להימנע מערפול. בסופו של דבר קפקא מרגיש כי "ראוי שיציב את עצמו בשקט בפינה". מה שהוא עושה בפועל רק נרמז בדימוי הזה. קפקא אינו מסתפק בנשימה (או שמא הוא יוצר משוואה בין נשימה לכתובה) ומפיק ספרות, רומנים וסיפורים, פרגמנטים, מכתבים וקטעי יומן שגם אם אינם נותנים תשובה אחת חד-משמעית לשאלה הראשונית, הם מאפשרים לתור את השלכותיה בדרכים לא-רגילות. מנקודת המבט הנפרסת מן הפינה שלו הוא פותח אפשרויות לעסוק בחיפוש הפוטנציאל של הספרות עצמה לחשל "קהילה פוטנציאלית אחרת", "תודעה אחרת ורגישות אחרת" (דלז וגואטרי 2005, 48).

יצירתו הבדיונית והלא-בדיונית של קפקא – מכתביו ויומניו – מציירת קבוצות רבות ומגוונות. לעיתים הן מכונות במפורש "קהילות", אך בדרך כלל, כמו בקטע היומן שנדון לעיל, לא ברור כיצד הוא מתייחס אליהן או שופט אותן. אמביוולנטיות כלפי קבוציות בכלל וכלפי הקהילה היהודית בפרט נמצאת לכל אורך כתיבתו, החל בקטעים מוקדמים ביומנו על הציונות ועל תיאטרון היידיש וכלה בשיא של תיאור שיש בו אהבה אך גם ביקורת מעודנת – תיאור עם העכברים, המופיע בסיפור "יוזפינה הזמרת", אחד מסיפוריו החשובים האחרונים. במכתב מפורסם למקס ברוד קפקא מציב את בני דורו, הדור של יהודי פראג הכותבים גרמנית, במרחב ביניים נטול מסד מוצק: "ברגליהם האחוריות הם עדיין דבקו ביהדותו של אביהם, ואילו רגליהם הקדמיות הבוטשות לא מצאו כל קרקע חדשה. הייאוש שנבע מכך היה להם למקור השראה" (Kafka)

2. קונפליקט דומה מתגלה אצל כותבים יהודים-גרמנים רבים מן המאה שעברה. כמו אצל קפקא, גם אצלם אפשר לזהות ביסוד היצירה יחס הפכפך ולא פעם מיוסר כלפי היהדות והיהודים, יחס ההופך מקור השראה. ההקשר החברתי, התרבותי וההיסטורי שהאמביוולנטיות הזאת נתונה בו, המניעים הביוגרפיים, הפוליטיים והפסיכולוגיים שלה וכן תצורותיה הספרותיות – מפתוס טרגי ועד התרסה סרקסטית או גרוטסקית – כל אלה רבים ומגוונים, והם מצמיחים ביטויים רבים של חזון יצירתי המוסיפים בתורם על העושר של הספרות הזאת ועל הרלוונטיות המתמשכת שלה.

המסות המקובצות בספר הזה מתמקדות ביצירות של מחברים בני המאה העשרים הכותבים בגרמנית, מחברים אשר מבחירה או בצו הגורל ניצבים "בשוליים או מחוץ" (דלז וגואטרי 2005, 48) לקהילה היהודית שלהם. אין מטרת הספר לספק סקירה של ספרות יהודית-גרמנית מודרנית, אלא מטרתו לבחון דוגמות מובהקות שבהן העמדה השולית של הכותבים האלה מחוללת גישות ספרותיות לא-שגרתיות כלפי קהילות, כלפי העצמי וכלפי היחס בין אלה. יתרה מזו, המסות מבליטות את האמצעים הספרותיים שהכותבים האלה מעבירים בהם הן את כוח המשיכה של קבוצות וקולקטיבים – ביטחון, הגנה, סולידריות, תחושת משמעות וכיוון – הן את הסכנות הכרוכות בהם. הסכנות האלה כוללות בראש ובראשונה האחדה והגבלה של עצמיות חברי הקבוצה, של אופקיהם התרבותיים או הפוליטיים, והדרה מבטלת של "אחרים", של מי שאינם שייכים.

הספר בוחן גם את ניסיונם של הכותבים להתוות ולאשש אופנים חלופיים של "יחד" ולהציע דוגמות ליחסים, לבריתות ולחוויות משותפות המבטלים ומנטרלים את הסכנות. היצירות האלה אינן מציעות אידאות של קהילות שאפשר להשתמש בהן במישרין לצרכים פוליטיים או אידאולוגיים, ולא עוד אלא שהן מתארות קהילות יוצאות דופן או מנסחות את התנאים להיווצרות בריתות מן הסוג הזה, לעיתים בתוך כדי ציון מפורש של המאפיינים הקונקרטיים